

Achter de façade van glitter en goud

Voordracht Architectenregister - 2 oktober 1998

Tien jaar Architectentitel. Architecten hebben ervoor geijverd zichzelf en hun vak te profileren. De bescherming van de architectentitel is nu tien jaar keurig geregeld en geïnstitutionaliseerd. Ik zie niet in waarom de titelbescherming nu weer ter discussie moet komen te staan.

Er zijn ook voor de overheid wel belangrijkere zaken dan het al dan niet blijven beschermen van de architectentitel. De overheid moet zich niet laten verleiden tot futilisering van de echte vraagstukken.

Ik vind dat we hier over iets anders moeten spreken, dat veel belangrijker en ernstiger is. Ik wil het hebben over het vak dat achter die titel zit. Over de integriteit van het vak; de uitholling van die integriteit; en de verantwoordelijkheid van architecten en overheden om vooral de integriteit en de inhoud van de architectuur te beschermen.

Want wat heb je aan een titel als je niet meer kunt doen waar je goed in bent? Wat heb je aan een boek met een titel maar zonder inhoud?

De toestand van het vak kun je aflezen aan de woningbouw op bijvoorbeeld VINEX-locaties. Maar ook aan de kantorenbouw. De werkelijke invloed van de architect en de architectuur beperkt zich hier grotendeels tot de façades.

Er is natuurlijk niks mis met mooie, inventief ontworpen en gevarieerde façades. Maar het is wél zorgwekkend als alléén de façades gevarieerd zijn. Terwijl alles wat er achter zit, grauwe eenheidsworst is.

En dat is tegenwoordig steeds sterker het geval.

De vorige directeur van het Stimuleringsfonds voor Architectuur, Noud de Vreeze, maakte zich al zorgen over 'de eenzijdige aandacht voor de uiterlijke verschijningsvorm' van de architectuur.

Onderzoeker Pieter Rings constateerde, twee jaar geleden, dat de toegenomen belangstelling voor architectuur vooral is gericht op 'het uiterlijk van de gebouwen'.

En criticus Hans van Dijk schreef dat de architectonische cultuur sterker dan ooit is 'gemediatiseerd'. Met andere woorden, het gaat om mooie, platte plaatjes.

Ik wil u de vraag voorleggen of er met het vak van de architectuur niet hetzelfde aan de hand is. De bescherming van de architectentitel is een solide gevel, en een mooi visitekaartje. Maar wat zit er achter die façade?

Ik vind dat we daarvoor - voor de inhoud en de integriteit van het vak - verantwoordelijkheid moeten nemen. En met 'wij' bedoel ik alle betrokkenen: overheden, opdrachtgevers en de architecten zelf. In het vak is vreselijk veel terrein verloren, en dus ook vreselijk veel terrein te herwinnen.

Neerlands Hoop zong ooit over het vak van de komiek, maar het gaat ook op voor het vak van de architectuur:

**Achter de façade van glitter en goud
schuilt elke dag dezelfde lach, dezelfde sleur.**

Dat wil ik als motto nemen.

Ik neem de woningbouw op VINEX-locaties als voorbeeld. Het VINEX-beleid, met de gedachte van de 'compacte stad', was een goed idee. De nieuwbouwwijken moesten werkelijk stedelijke wijken worden, logisch en bijna organisch aangebouwd aan de bestaande steden.

Maar hoe werkt het in de praktijk?

- Het Rijk wijst de Vinex-locaties aan.
- Grote bouw- en projectontwikkelingscombinaties, zoals MABON en Intervam, kopen op die locaties massaal grond op. Het grondbezit is een machtsmiddel. Vroeger, toen uitbreiding voor het grootste deel uit sociale huurwoningen bestonden, had de gemeente de grond en de macht. Nu is die macht overgenomen door een handjevol reusachtige marktconglomeraten. Het aantal opdrachtgevers op alle VINEX-locaties samen, met tienduizenden woningen, is op de vingers van één of hooguit twee handen te tellen. En ze maken zo nodig onderling afspraken, zodat ze samen een monopoliepositie hebben.
- Daarmee dwingen ze de gemeente, die pro forma het initiatief heeft, om hun producten af te nemen.
- Vervolgens leveren ze een minimaal product. Het stedenbouwkundig plan wordt geminimaliseerd en de winst gemaximaliseerd. Deze plannen zijn niet bedoeld om het wonen in al zijn rijkdom vorm te geven; en ook niet om vitale wijken met veel toekomstwaarde te scheppen. Het gaat er in de eerste en laatste plaats om de eigen bedrijfscontinuïteit te verzekeren. Daar is alles aan ondergeschikt.
- En zo worden de Vinex-wijken volgebouwd. In plaats van een compacte stad is het gelegitimeerde suburbanisatie. En dan ook nog eens ondermaatse suburbanisatie. Geen vlees, geen vis, niks.

Ik vind dit zorgwekkend. Het maken van een nieuwe wijk betekent het maken van een nieuw deel van de samenleving. Het is een maatschappelijk proces, met ook de verantwoordelijkheid om na te denken over de levensvatbaarheid van zo'n wijk op langere termijn. Deze maatschappelijke waarden worden in het productieproces vermalen. En de tegenkrachten, van de overheden bijvoorbeeld, zijn veel te zwak.

Zo maken we kwetsbare monoculturen. Met veel te weinig echte diversiteit. Met nauwelijks ideeën over het is om hier te wonen als je, zoals de meerderheid van de bevolking, geen 'gemiddeld' gezin bent. En met een grote kans dat dit over twintig jaar de probleemwijken zijn.

Ik wil de schrijver Geert Mak aanhalen, in zijn boekenweekessay:

'Men durft niet meer zo goed plannen voor de langere termijn te maken in dit laatste decennium van de twintigste eeuw, waarin het falen van de maakbare samenleving hét centrale thema is. (...)

Dat gebrek aan beleid is overal in het landschap zichtbaar. We moeten onszelf niets wijsmaken. Dit stuk van Nederland (en hij heeft het over de randzone van het Groene Hart) blijkt gewoon razend lelijk en chaotisch te zijn.'

En Adriaan Geuze ging op bezoek in nieuwbouwwijken en merkte op:
'... architecten en stedenbouwkundigen zijn er als fanaten bezig geweest. Ieder plekje moet oplichten. En het effect is tegenovergesteld. In de loop van onze rondreizen werd ontzettend veel verspilde ambitie en hulpeloosheid zichtbaar.'

Volgens Geert Mak 'durft' men geen langere-termijnplannen te maken. Maar het is evengoed een kwestie van organiseren. De wijze waarop de VINEX wordt uitgevoerd, is gedictieerd door de logica en de tijdschema's van de markt, en die zijn op de korte termijn gericht. De samenleving wordt nog steeds volop gemaakt, maar dan op een gehaaste, opgejaagde manier. Terwijl dat helemaal niet nodig is.

Adriaan Geuze wijst op de rol die ontwerpers in dit proces spelen. Die rol is marginaal, en binnen die smalle marges gaan ze als bezeten aan de slag om zich toch nog te manifesteren.

Architecten worden niet ingehuurd om woningen te ontwerpen, maar om illusies te produceren. De illusie dat het om bijzondere huizen en een bijzondere wijk gaat. De illusie van bijzondere, unieke 'identiteiten'. Zo wordt het vak geperverteerd.

Ik wil dat toelichten aan de hand van een innovatie in de woningbouw: het zogenaamde **Waarde-Rianthuis**. Het is ontwikkeld door Intervam, dochteronderneming van de Hollandse Beton Groep. En daar zijn ze er trots op: *'Met gepaste trots presenteren wij dan ook ons Waarde-Rianthuis.'*

De Waarde-Riantwoning is, en ik citeer: *'een allerm minst vaststaand ontwerp of standaardwoning, maar slechts een gestandaardiseerd proces. Het ontwerp laat veel ruimte open voor architectonische keuzes en stedenbouwkundige eisen. In feite kunt u de door u gewenste of als ideaal beschouwde woning zelf samenstellen. Het Waarde-Rianthuis vormt een echte woning naar wens!'*

Het is een *'uitgekiend bouwproces'*, waardoor *'in een zeer korte voorbereidingstijd toch nog op tijd'* kan worden gebouwd. Het levert *'ruime eengezins- en twee-onder-één-kap-woningen op'*. Er zijn al ruim duizend van gebouwd, *'in de meest uiteenlopende vormen'*. Want er is *'volop ruimte voor eigen architectonische interpretatie'* en *'de diversiteit is hierdoor enorm'*.

Er is ook door *'gerenommeerde architecten'* aan meegewerkt, zoals daar zijn: Kloet en van der Merwe, Post ter Avest, Kruining en Offringa, Imbo, Kees Christiaanse, Leo de Jonge, Hans van Egmond, Trema en Holvast en Van Woerden.

Tot dusver klinkt het goed. Betaalbaar en toch grote vrijheid voor de bewoners. En wat is dat feitelijk de ruimte voor eigen ideale samenstelling of architectonische interpretatie? Wat is dan die diversiteit?

Ik noem een paar voorbeelden.

- Enkhuizen, plan Kadijken: *'een eigen identiteit door het getoogde dak'*.

- Zoetermeer, Rokkenveen West: *'gebaseerd op de architectuurstroming van de "Internationale School"'*.
- Zelfde wijk: woningen *'gebaseerd op de architectuurstroming van de "Haagse School".'*
- Even verderop, Rokkenveen 1: weer de Haagse School, maar nu *'met extra variant'*.
- Nog steeds in Zoetermeer, Rokkenveen 2: een *'markant ontwerp in de stijl van de Amsterdamse School'*.
- Alphen aan den Rijn, wijk Kerk & Zathe [???]: *'zeer ruime woningen'* met lessenaarskap.
- Almere, Filmwijk Zuid: ook lessenaarskappen en een *'afwijkende kopgevel'*.
- Almere, Parkwijk: een *'gevarieerd gevelbeeld door toepassing van erkers en luifels'*.
- Heerhugowaard, Oostertocht 2, daarentegen: een *'gevarieerd gevelbeeld door onderbreking met typaan'*.
- En Oostertocht 1: *'kubistische'* twee-onder-en-kappers.
- Groningen, De Hunze: warempel ook daar kubisme, *'met avantgardistische architectuur'* en met een *'hoge stedenbouwkundige kwaliteit'*.
- Leeuwarden, Westeinde, Aldlân: een *'traditionele tweekapper in beleggingssector - voldoet aan het ideaalbeeld van veel woonconsumenten'*.

Verder zijn er ook per huis nog allerlei opties: zonneboiler, rolluiken, bredere vensterbanken, gesloten keuken, serre, thermostatische douchekranen, schelpen in de kruipruimte, dubbele kierdichting op draaiende delen. En een compostbak.

Er is dus variatie genoeg. En tegelijkertijd geen enkele variantie. De façade wisselt, en de voorzieningen in de laatste fase van de opbouw ook.

Maar ondertussen zit achter die verschillende gevels telkens dezelfde lullige standaardwoning. Dat is de 'referentiewoning' met binnenmaten 5.10 bij 8.80 meter. Je kunt er extra ruimte bijkopen, als optie, maar dan vervalt al snel de ratio van deze woning, die immers bedoeld is om betaalbaar te zijn

En de plattegrond is volledig gefixeerd. Hier de keuken, daar de wc, ginds de trap, boven slaapkamertjes van 8, 10 en 13 vierkante meter. Overal hetzelfde. Juist daar waar het meest behoefte is aan variatie, aan mogelijkheden om de ruimte aan de eigen levenspatronen en wensen aan te passen, juist daar is er niks mogelijk.

Dit woonproduct lijkt mij dan ook een bespotting van de architectuur.

Een wezenlijk onderdeel van architectonische kwaliteit, en ook van de architectuurgeschiedenis, is immers de plattegrond. Juist ook in Nederland bestaat een rijke traditie van zorg voor de plattegronden: het zoeken naar variatie, flexibiliteit, openheid, naar plattegronden die zich kunnen aanpassen en kunnen meeveranderen met de levens van de mensen die erin wonen. Een traditie waarin iemand als Gerrit Rietveld zijn deel had, maar ook, recenter, Duinker en Van der Torre.

Dat deel van de architectuur is hier zo dood als een pier. Het bestaat niet.

Alle beroemde architectuurstromingen die in de brochure worden aangeroepen, hadden ook ideeën over de inhoud van de woning. Hier wordt alleen hun façade-stijl gejat. En daardoor worden die stijlen belachelijk gemaakt.

Misschien moest u even denken aan het vroegere SAR-ideaal: een gestandaardiseerde woning in talloze varianten. Maar dat was een serieuze poging om variatie in de plattegronden mogelijk te maken. Het nam de bewoners serieus. Het nam serieus dat er sterk uiteenlopende huishoudens en leefpatronen bestaan en probeerde daaraan tegemoet te komen.

Hier is dat niet het geval. Niets wijst erop dat we in een geïndividualiseerde, pluralistische samenleving leven, met tientallen, honderden verschillende huishoudensvormen en levensvormen.

Dit Waarde-Rianthuis biedt niet meer dan de *illusie* van variatie. Het is Trabant die wordt aangekleed als een Opel Kadett, of een Mercedes, of een Citroën. Een Trabant met de *illusie* van een Opel of een Mercedes of een Citroën. Maar het blijft een Trabant.

De façade-architectuur heeft weer een grote sprong voorwaarts gemaakt.

Ik heb hier zo lang bij stilgestaan, omdat deze woning een treffend voorbeeld is van de huidige stand van zaken waar het gaat om het wonen, het bouwen en de architectuur.

Het wonen is geridiculiseerd. Wat mensen willen, is versimpeld tot 'patat-en-cola', zoals Wytze Patijn het uitdrukt. Hij had het over 'patat-en-cola-architectuur'. Maar je moet het scherper zeggen: niet de architectuur maar in de eerste plaats het programma van eisen is 'patat-en-cola'.

Niemand is gemiddeld. Niemand is een 'gemiddelde woonconsument'. Iedereen wijkt af van het gemiddelde, en iedereen wijkt op een eigen manier af. Niemand wil dag in dag uit in patat en cola wonen. Maar er is nauwelijks keus. En dus wordt er gezegd dat een gemiddeld product 'goed in de markt ligt', dat het 'gevreten wordt'. De patat en cola worden ons opgedrongen.

Behalve op patat en cola lijkt deze bulkproductie van woningen ook op de tomatenteelt. De Hollandse tomatenteelt is in de loop der jaren steeds efficiënter geworden, maar een paar jaar geleden bleek dat in dat proces de *smaak* van de tomaat was verdwenen. De tomaten werden steeds perfecter geproduceerd maar ze smaakten niet meer naar tomaat.

Maar bij tomaten is er tenminste sprake van echte marktwerking. De consumenten wilden die perfecte, smakeloze tomaten niet meer, vooral in het buitenland. En dus schrokken de Hollandse telers wakker. Sindsdien proberen ze weer smaak in de tomaat te brengen.

In de woningbouw is er geen echte markt. Er is geen concurrentie maar een monopolie. Dat maakt de producenten gemakzuchtig en de producten smakeloos. Het is geen wonder dat de binnenhuis-branche gouden tijden doormaakt: iedereen probeert wanhopig om door allerlei toevoegingen nog wat smaak in de tomaat te krijgen.

En architecten laten het zich aanleunen. Het is tragisch als een architect dat hij of zij wel mee moet doen, omdat het niet anders kan. Tragisch en fatalistisch. Ook dat heeft Neerlands Hoop getypeerd, in hetzelfde lied:

zolang die leeft moet ie van ze eten

**en als die dood is, is ie in een jaar vergeten
toch komt ie op met een lach en pasje,
hij houdt zijn neus dicht en zich schijnbaar groot
maar zijn hart bonst tegen de voering van zijn jasje
zo gaat ie elke keer een beetje dood**

Iedereen denkt dat het niet anders kan, maar dat is onzin.

Om te beginnen is, maatschappelijk gezien, zo'n opgefokte massawoningproductie helemaal niet meer nodig. De kwantitieve woningnood is voorbij, en daarmee de noodzaak tot een op kwantiteiten gerichte werkwijze.

De huidige tijd rechtvaardigt deze werkwijze niet meer. Het is een verspillende manier van werken, het ontkent de eigen vermogens van mensen en het ontkent de cultuur van de stad. En het is een belemmering voor een nieuwe dynamiek.

Het gaat er nu om kwaliteit te realiseren, of liever gezegd: vele kwaliteiten. De samenleving kent een grotere verscheidenheid dan ooit. Mensen zijn bovendien geëmancipeerder en mondiger dan ooit. Ze zijn heel goed staat om verregaand hun eigen leven vorm te geven. En dus ook te bepalen welke kwaliteiten zij belangrijk vinden.

Ze hebben tal van mogelijkheden voor zelfexpressie: in hun werk, hun relaties, kleding, vakanties, hobbies, noem maar op. Maar nou juist niet, of alleen heel erg ingeperkt en ingeklemd, in het wonen. Terwijl dat toch een essentiële dimensie van het leven is.

Als al die energie en creativiteit van burgers zich óók in het wonen kan uiten, dan kan dat een geweldige krachtbron zijn in de samenleving. Zodra we dat erkennen, dan zijn heel andere manieren mogelijk om aan huizen en steden te bouwen dan we in de afgelopen eeuw gewend zijn geweest.

Maar dan moeten de burgers daar wèl de kans voor krijgen. Er is een trendbreuk nodig. We moeten beseffen dat wonen géén consumptieartikel is, maar dat mensen zelf in staat zijn om het eigen wonen vorm te geven.

En dat kan samen met architecten.

In de huidige woningbouw is de architect op een dramatische manier het contact kwijtgeraakt met degenen voor wie hij of zij werkt, namelijk de bewoners. Ze werken niet voor echte mensen van vlees en bloed, maar voor gemiddelden en caricaturen. Dat doet geen recht aan de bewoners, en ook niet aan de architecten en de architectuur zelf.

Maar als we burgers serieus nemen, als we die andere weg inslaan die ik zonet schetste, dan opent dat ook voor de architect nieuwe mogelijkheden.

Dan kan de dikke laag van tussenpersonen tussen de architect en degenen voor wie hij uiteindelijk werkt, vervallen of worden geminimaliseerd.

Dan gaat het ineens niet meer over façades of over opgeplakte 'identiteiten'. Dan gaat het over identiteit van binnenuit. Hoe woon je? Hoe wil je wonen? Welke eisen stelt dat aan de woning? En aan de buurt?

Dat gaat het over wonen als basis voor zelfexpressie, zelfbeschikking en zelforganisatie. Over de rijkdom van verscheidenheid. Verscheidenheid aan 'levestypologieën' en verscheidenheid aan woningtypologieën. Het gaat ook over veranderbaarheid, dynamiek, over wijken die zich kunnen blijven ontwikkelen.

En, in heel praktische zin, gaat het over het particuliere opdrachtgeverschap.

Op dit moment is particulier opdrachtgeverschap een luxe die eigenlijk alleen de rijken zich kunnen veroorloven. Maar stel dat we het anders organiseren, met andere randvoorwaarden, zodat ook mensen met een midden- of lager inkomen in zullen zijn zèlf een huis te bouwen of te laten bouwen; individueel of samen met anderen in een nieuwe coöperatieve vorm.

Dat kan. Het scheppen van gunstige condities is een verantwoordelijkheid van de overheid. De overheid moet zich afvragen:

- Hoe kan de burger het best tot zijn recht komen?
- Hoe kan de burger zelf het primaat over zijn wonen krijgen?
- Hoe kan de burger onafhankelijk worden van het versierde eenheidsvoedsel dat marktmonopolisten hem voorzetten?
- Hoe kan de burger naar eigen wens zèlf woonproducent worden in plaats van alleen maar woonconsument?

De overheid moet zich ook afvragen:

- Hoe kunnen levensvatbare wijken ontstaan?
- Hoe kunnen we bij het plannen, ontwerpen en bouwen van wijken serieus rekening houden met het feit dat ze niet voor een paar jaar, maar voor honderd jaar of misschien wel meer worden gebouwd?
- Hoe kunnen we kwetsbare monoculturen voorkomen die een vrijwel zekere garantie inhouden dat de nieuwe wijken van nu de probleemwijken van over twintig jaar worden?
- Hoe kunnen dus sociaal 'stevige' wijken ontstaan, waarin ook ouderen, mindervaliden, kinderen, pubers, thuiswerkers enzovoorts enzovoorts zich werkelijk thuis kunnen voelen en zich kunnen ontplooien?
- Hoe kunnen we ruimte geven aan diversiteit, flexibiliteit en de belofte van blijvende, organische ontwikkeling?
- Hoe kunnen we het vanzelfsprekend maken voor mensen om zich met hun eigen woning en woonomgeving te engageren?
- Hoe kunnen ook op wijkniveau gebruik maken van de energie, de zelfkracht, het vermogen tot zelforganisatie van de burgers?
- En wat moeten we zeker niet doen? Welke fuiken en valkuilen moeten we vermijden? Welke belemmeringen moeten we wegnemen?

Als we die vragen serieus nemen, dan zal de bevrijding en verzelfstandiging van de burger óók voor architecten een bevrijding zijn. Een bevrijding van de standardeisen. Een bevrijding van de massa-opdrachten. Een bevrijding van altijd weer dezelfde uiterst smalle marges die projectontwikkelaars hun vak gunnen.

Een bevrijding om weer direct met de toekomstige bewoners te kunnen overleggen. Een bevrijding voor de inhoud van het vak dat immers alles met de inhoud van het wonen te maken heeft. Een bevrijding tegen de vervlakking.

Het is een uitdaging aan de architectuur en de architecten om zich toe te snijden op een geheel nieuwe en gedifferentieerde groep opdrachtgevers.

Daar kunnen mensen bij zitten die hun huis volledig 'onder architectuur' willen hebben. Maar ook mensen die in samenwerking met een architect hun eigen ontwerp willen ontwikkelen. En mensen die alleen een bouw bureau-achtige ondersteuning wensen. Er zal een markt voor catalogus-woningen blijven, maar die catalogus kan veel beter en uitgebreider en spannender en specifiekere.

Dit alles betekent tegelijkertijd een diversificatie van de architectuur, en het betreden van voorheen niet bestaand gebied.

Als het architectenvak vak wordt uitgehold, door oorzaken die in eerste instantie buiten de macht van architecten liggen, kunnen architecten twee dingen doen:

- steeds virtuozer of steeds krampachtiger vasthouden aan de steeds kleinere marge die hen wordt gegund, en zich vasthouden aan een op zichzelf goede, maar holle titel,
- of zich inzetten om de oorzaken te helpen veranderen.

In het tweede geval betekent dat een strijd voor de inhoud van het vak. Het betekent versterking van de essentiële band tussen architectuur en wonen. Het betekent nieuwe integriteit en *goodwill*.

Wat uitgehold was, wordt weer opgevuld. Het boek van de architectuur in Nederland krijgt, behalve een solide titel, ook weer een vitale en verleidelijke inhoud.

De komiek/de architect

Achter de facade van glitter en goud,
Gaat elke dag dezelfde lach, dezelfde sleur
Je wordt veel sneller oud als van theater houdt
Waarop je afgaat door diezelfde deur
En het publiek dat uitgelaten schatert
Ziet de schone schijn niet en het goud dat klatert
Dus kom je op met een lach en een traan
Je zingt van rozegeur en maneschijn
Maar als je kon kijken in mijn hart
Dwars door dat kastje dan zou je zeker minder vrolijk zijn
De kale komiek trekt z'n haarstukje eens recht
en door een kier van het gordijn ziet hij het publiek
ken je er vier dan ken je de rest en hij haat ze als de pest
zevenenveertig helder naar hun zin
zolang die leeft moet ie van ze eten
en als die dood is, is ie in een jaar vergeten
toch komt ie op met een lach en pasje,
hij houdt zijn neus dicht en zich schijnbaar groot
maar zijn hart bonst tegen de voering van zijn jasje
zo gaat ie elke keer een beetje dood

Neerlands Hoop